

ANGYALOSI GERGELY

„Fellebbenteni a nyelv fátylát...”

BERGSON ÉS ESTERHÁZY

Henri Bergson 1889-ben publikálta „Esszé a tudat közvetlen adottságairól” című munkáját (Dienes Valéria magyar fordításában *Idő és szabadság* lett a címe), amelyet az utókor általában az életmű nyitányaként kezel, noha a nem kevésbé híres „Anyag és emlékezet” időrend szerint korábban született. Az „Esszé”, ahogy ma emlegetjük, doktori értekezésnek készült, és – kifejtve vagy ígéretként – mindaz együtt van benne, amit a későbbi évtizedekben a bergsoni filozófia sajátosságaként szokás említeni. Itt és most egyetlen mozzanatot szeretnék körüljárni: mégpedig az ifjú filozófus nyelvfelfogását, s ennek kapcsolatát az emberi bensővel, valamint az irodalommal. Tudjuk, Bergson különbséget tesz a „felületi” és a „mély” én között. Problémamegoldó gondolkodásunk, racionálisnak érzett világfelfogásunk, tér- és időérzékelésünk általában véve a „felületi én” hatókörébe tartozik; mi több, hajlunk arra, hogy ne is vegyünk tudomást egy másfajta én, egy másfajta világlátás lehetőségéről. Pedig mindannyiunkban jelen van ama bizonyos „mély én”, s mindaz, ami hozzá tartozik: a *durée*, a tartam időbelisége, a folyamatos áramlás, amelyben a kvantifikálható tér- és időbeli viszonyok érvényüket veszítik. Hogyan férhetünk hozzá ehhez „nappali” tudatunk által majdnem teljesen elfedett világhoz? „Hogy ezt az alapvető ént megtaláljuk úgy, amint azt egy el nem változtatott szemlélet venné tudomásul, élénk elemző erő kifejtés szükséges, mellyel a belső és élő lélektani tényeket a homogén térben előbb megtört, aztán megszilárdult képeiktől elszigeteljük. Más szóval észrevételeink, érzeteink, indulataink és eszméink kettős arccal mutatkoznak; az egyik tiszta és pontos, de személytelen; a másik zavaros, végtelenül mozgékony, és kifejezhetetlen, mert a nyelv nem ragadhatná meg anélkül, hogy a közös tartományba ne ejtené.”¹ Két dologra hívnám fel a figyelmet. Először is arra, hogy Bergson a „tudat” (*conscience*) szót a legtágabb értelemben használja, inkább a latin „mens”, semmint a „conscientia” jelentésében, hiszen ide vonja az érzelmeket és indulatokat is. (Valószínűleg ez volt az egyik oka annak, hogy Dienes Valéria a *conscience* szót „eszméletnek” fordítja. A „tudat” mint filozófiai műszó használata a múlt század elején még egyáltalán nem volt magától értetődő.) A másik fontos összefüggés a nyelv és a racionális gondolkodás összekapcsolása Bergsonnál. A nyelv képes arra, hogy belső világunk közvetlen „adott-

A 2010. november 29-30-án az újvidéki Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék és az MTA Irodalomtudományi Intézete által *Intimitás és irodalom* címmel Újvidéken rendezett tanácskozás szerkesztett szövegei.

[...]

lépheti át önnön határait, mi több, lényege szerint örök bukásra van ítélve, már amennyiben a gondolat és a nyelv tökéletes azonosulását, egygé olvadását tekinténk filozófiai eszményünknek. Az írói tehetség Bergson szemében azon méretik meg, hogy mennyire képes a személytelenségből személyességet, az elvont általánosságból konkrét egyediséget varázsolni, vagy legalábbis rámutatni arra, hogy ez a konkrét egyediség valóban létezik. Ha pedig létezik, akkor valamilyen módon mégiscsak hozzáférhető, akár a szavak kerülőútnán is.

Tegyük egy (félíg-meddig játékos) kísérletet: próbáljuk meg a bergsoni megközelítésmódot egy irodalmi műre alkalmazni. Erre a célra Esterházy Péter legutóbbi könyvének, az *Estinek* a tizenkettedik fejezetét választottam ki, amelynek középpontjában egy barát halálának és temetésének az elbeszélése áll. A halál, a másik halálának elbeszélhetősége ugyanis meggyőződésem szerint az intimszféra irodalmi megjelenítésének lényegi aspektusai közé tartozik. Talán még inkább, mint az erotika vagy a szexualitás, amely pedig előbb szokott eszünkbe jutni az „intimitás” kifejezésről. Akárcsak az egész könyv, ez a fejezet is át van szöve a nyelv és az úgynevezett valóság egyenrangúságáról vagy egymásba-folyásáról szóló elmélkedésekkel. „Mit takar el egy mondat, amikor éppen fölfed, vagyis leír?” Ezt olyasvalaki kérdezi, akinek avval telik az élete, hogy mindenből mondatot csinál. Idézem: „... mindenből mondatot csinállok, az anyám halálából vagy a halálának lehetetlenségéből, egy csütörtöki rendőrsortűzből, egy vasárnapi úrfelmutatásból és egy kisfiú jelképesnek tetsző fáramászásából, de nem akarnék itt arszpoétikázni, csak mondom”.⁷ A fejezet narrátora éppen efféle mondatgyártással van elfoglalva, amikor a felesége belép a halálhírrrel. Az első reakció a hártásé (nem jut eszébe hirtelen, hogy ki is az a Misi, aki meghalt), majd a szöveg átvált a „gondolatjelezésre”, aminek talán az a funkciója, hogy az írói elképzelés szerint „zihálóvá” tegye a szöveget. Az író-figura nem képes ráállni a feleség lelkiállapotának hullámhosszára, de megpróbálja *mondatokban* tükröztetni azt. A „nagy bajról hírt adó” embernek a szeme a legáruzkodóbb: „a szeméből eltűnt a tekintet”, írja, s erről a haldokló **Eörsi István** szeme jut eszébe. A csúfondárosság szökött el **Eörsi** tekintetéből, mert „a halálra nem ír az ironia”. A kiüresedett szem később újra előkerül, az elhunyt barát kapcsán, akinek szintén megváltozott a tekintete, miután elveszített egy fontos személyt (talán egy gyereket, ezt nem tudjuk meg). Az ő pillantásából is az ironia távozott el, legalábbis részben: „került a szemébe a nevetés mellé még valami, üresség?, félsz?, nem tudom, talán fizikailag vizesebb lett a szeme?”⁸ Ezekben a szem-leírásokban a narrátor valóban megkísérel nyelvileg megjeleníteni valamit, ami szavakkal nem megjeleníthető: ez magyarázza a negatív mozzanatokat. A halálhírt hozó, a saját halála felé közelítő, és a szeretett lény halálának tudatában tovább élő ember tekintetéből eltűnik valami, egészen pontosan maga a tekintet: a tautológia mindig a nyelv tehetetlenségéről árulkodik.

A fejezetben találkozunk majdnem minden olyan viselkedésmóddal, reakcióval, amellyel a másik halálára reagálni szokás. A sort maga a narrátor nyitja meg, aki hosszasan tündök azon, hogy halandóságunkat hajlamosak vagyunk újra meg újra elfelejteni. Voltaképpen rátesz egy lapáttal ennek a gondolatmenetnek a közhelyes személytelenségére (erre utal a zárójelben odabiggyesztett szó: „az ember”, mármint hogy mindez az általánosságban vett emberi gyarlóságra vonatkozik). Az

[...]